

Kapitel 2

'Historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed'

Nye modeord eller tiltrængt reform?

Dansk historiedidaktisk tænkning har ændret sig betydeligt i løbet af de senere år. Et tilbageblik viser, at det historiedidaktiske landskab i dag tager sig meget anderledes ud end det gjorde for 20 til 25 år siden. Forskellen viser sig blandt andet i selve sproget. Nye ord er dukket op. Det drejer sig om ord som 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed'. Og flere har gjort disse begreber til historiedidaktikkens nye omdrejningspunkt.

En sådan ændring i sprogbrug kan og bør give stof til eftertanke. Der kan således være grund til at overveje, om 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed' mestendels er at opfatte som et par nye og smarte modeord. Eller om de snarere kan siges at signalere en tiltrængt reform i dansk historiedidaktisk tænkning.

Inden sådanne spørgsmål søges besvaret, kan der imidlertid være behov for at få lidt sikker grund under fødderne - altså et indblik i, hvornår begreberne 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed' dukkede op, hvem brugte dem og til hvad, samt hvornår de for alvor begyndte at slå igennem i dansk historiedidaktisk tænkning.

En broget begrebshistorie

Det står ikke klart, hvor langt brugen af begreberne kan føres tilbage i en dansk historiedidaktisk og faghistorisk sammenhæng.¹ Men fra begyndelsen af 1970'erne anvendes 'historisk bevidsthed' og 'historiebevidsthed' i hvert fald.

Torben Damsholt brugte et af dem i det foredrag om *Eksistentia-
listisk historieteori og praksis*, som han holdt i Teologisk forening i København i 1971.² 'Historisk bevidsthed' blev brugt i forbindelse med en præsentation af Hans-Georg Gadammers *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (1960), der ifølge Damsholt er "det mest ambitiøse (...) forsøg på at opstille en historieteori, hvori en vis eksistentia-
listisk inspiration er umiskendelig"³. Og op gennem 70'erne blev 'historisk bevidsthed' regelmæssigt brugt i forbindelse med fremstillinger af den hermeneutiske tradition. Her defineres det således:

Historisk bevidsthed (...) er filosofisk set en bevidsthed om, at det er mennesker selv og ikke metafysiske kræfter, der skaber historien. Metodisk set er historisk bevidsthed bevidsthed om de historiske begivenheders engangskarakter, om brud og kontinuitet i historien og en indsigt i, at vi kun kan få et pålideligt forhold til historien ved at arbejde filologisk kildekritisk.⁴

Begrebet blev følgelig også anvendt i præsentationer af Wilhelm Diltheys tænkning. Det skete fx. i Bernard Eric Jensens foredrag om *Formidlingen mellem historievidenskab og historiefilosofi i Wilhelm Diltheys 'Kritik der historischen Vernunft'* i Historisk Samfund i 1975⁵ og i Ib Thiersens behandling af Dilthey i *Introduktion til historieteori* (1976).

I 1973-74 brugte Troels Fink begreberne 'historisk bevidsthed' og 'historiebevidsthed' i flere omgange. I 1973 benyttede han dem ved et møde mellem tyske og danske historikere i Flensborg. De var kommet sammen for at drøfte spørgsmålet *Kan vi leve uden historiebevidsthed?* Og Fink var ved den lejlighed "yderst pessimistisk med hensyn til det moderne menneskes historiske bevidsthed, dets sans for egne forudsætninger"⁶. I 1974 holdt han et foredrag i Historisk Samfund om *Den nationale linie i dansk historieskrivning*.⁷ Det afgørende for Fink var at få understreget

sammenhængen mellem fortid, nutid og fremtid. Og til det formål brugte han termen 'historiebevidsthed'. Indledningsvis påpegede han:

I historien indgår både nutid og fortid, fordi fortiden forstås ud fra nutidige begreber, og nutiden kan man bedre forstå med den indsigt, man vinder gennem studiet af 'fortilfælde'; men i historiebevidstheden indgår også en fremtidsforestilling; den kan i visse situationer have visionens karakter, den er i alle tilfælde i det mindste et perspektiv.⁸

Og han sluttede af med at spørge:

Historien er stadig en debat mellem fortid og nutid med blikket rettet mod fremtiden, men hvorledes formuleres de spørgsmål, der føles relevante uden for fagfolks snævre kreds?⁹

Fink var her givetvis inspireret af tysk sprogbrug. Det samme gælder sikkert også Niels Finn Christiansen. *Foreløbigt grundlag for ny historisk bevidsthed* var den titel, han gav sin marxistiske kommentar til det *Faghæfte for historie*, der blev udsendt i 1974.¹⁰ Og fra da af brugtes termen 'historisk bevidsthed' jævnligt i marxistiske/socialistiske bidrag til debatten om historieundervisningen i folke- og gymnasieskolen.

Det var således tilfældet i Niels Christensens *Bemærkninger til mulighedsbetingelserne for en kritisk didaktik for historie* (1975)¹¹ og i Niels Finn Christiansens kommentar til forslaget til *Historie 77*.¹² Og i en artikel om *Historie og samfundsudvikling* (1977) definerede Anders Bøgh 'historisk bevidsthed' som "en bevidsthed om at samfund udvikler sig hele tiden og kræver medleven og aktivitet."¹³

I en marxistisk sammenhæng var der en udpræget tendens til at bruge termen 'historisk bevidsthed' som et kritisk-normativt begreb. Tendensen er åbenbar i Jørgen Nielsens *Socialistisk undervisning?* - hans bidrag til det nummer om *Historie i gymnasiet og hf*, som *Historievidenskab* udgav i 1978. Her skrev han:

Historisk bevidsthed er en forudsætning for en kvalificeret politisk stillingtagen, og i forbindelse med denne kan formålet

NOTER

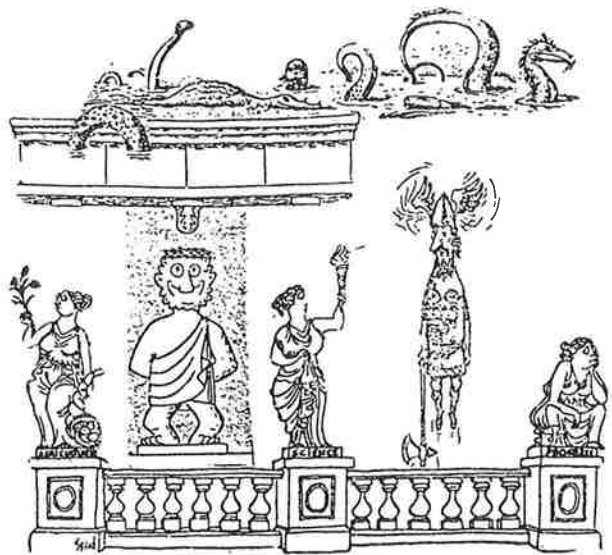
OM HISTORIE & UNDERVISNING

NR. 49 AUGUST 1976

Historieundervisningen og fremtiden

Et debatoplæg

1 D
0 I
6 A
6 K
? R
O

SYNKRON 1984?

foreningen af gymnasie- og hf-lærere i historie

Fravær 1

Begreberne 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed' spillede ingen rolle i debatoplægget om *Historieundervisningen og fremtiden* i NOTER, 1976.

med undervisningen opstilles i en tretrinsraket: 1) kritisk bevidsthed 2) historisk bevidsthed 3) socialistisk bevidsthed.¹⁴

Det er imidlertid også værd at bemærke, at begrebet 'historiebevidsthed' spillede en betydelig rolle i opbruddet fra en marxistisk historiedidaktik. Det fremgår eksempelvis af Niels Christensens artikel om *Didaktik og historie(n)* fra 1978.¹⁵ Han pegede her på den manglende åbenhed blandt marxistiske historikere/didaktikere over for en fænomenologisk-eksistentiel tilgang - fx. som den blev udfoldet i Kai Aalbæk-Nielsens skrifter. Og inspireret af vesttyske historiedidaktikere som Klaus Bergmann blev der peget på behovet for at beskæftige sig med elevernes historiebevidsthed og historiske identitet. Afslutningsvis fremhævede Christensen, at det var nødvendigt at skelne klart mellem forsknings- og undervisningssituationen, fordi:

elevernes 'historiebevidsthed' [skabes] ikke alene via en rationel intellektuel proces, men den er også udtryk for symboler, samfundsmæssige vaneopfattelser osv., der ikke kan opløses rationelt og intellektuelt.¹⁶

Som det er fremgået, var brugen af begreberne 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed' rimelig udbredt i 70'erne. Det fremgår imidlertid også, at de blev anvendt i flere konkurrerende traditionssammenhænge, at de betød noget delvis/meget forskelligt i disse sammenhænge, og at der var ikke nævneværdige tilløb til en egentlig begrebsafklaring.

Der er på den baggrund ikke videre overraskende, at de to nye didaktiske begreber ikke fandt anvendelse i eller satte deres præg på de to læseplaner for folkeskolen, der blev udarbejdet i begyndelsen af 80'erne, altså *Historie 81* og *Historie 84*.¹⁷

Men ud fra en retrospektiv betragtning står også et andet forhold klart. Gennembruddet for de nye historiedidaktiske begreber kan siges at tage sin egentlige begyndelse i den debat, som den første af de to nævnte læseplaner udløste. I 1981 skrev Sven Sødtring Jensen i *Historie & Samtidsorientering* en artikel om *Historisk bevidsthed*. Artiklen var en analyse af og kommentar til *Historie 81*.¹⁸ Sødtring introducerede begrebet 'historisk bevidsthed' i et forsøg på at give en bedre, dvs. en mere dækkende for-

mulering af målsætningen for folkeskolens historieundervisning end den, der var at finde i den nye læseplan.

I 1983 dukkede begrebet atter op. Og igen var det Sven Sødring, der anvendte det. Det skete i artiklen *Historiesyn og historisk bevidsthed* i tidsskriftet *Kvan*.¹⁹ Heri videreførte han sin kritiske diskussion af *Historie 81*. Det nye begreb blev brugt til at problematisere en af de begrebslige hjørneste i den nye læseplan. En didaktisk tænkning struktureret omkring 'historiesyn' blev i artiklen spillet ud og op imod en opbygget omkring 'historisk bevidsthed'.

Lund-didaktikeren Jan Thavenius udsendte i 1983 bogen *Liv och historia. Om människan i historien och historien i människan* - et nøglebegreb heri var 'historiemedvetande' (=historiebevidsthed). Samme år tog den 18. nordiske metodekonference temaet *Tidsopfattelse og historiebevidsthed* op til behandling.²⁰ I et indlæg om *Historie- og tidsbevidsthed som forskningsfelt* fremhævede Bernard Eric Jensen bl.a.:

Historie- og tidsbevidsthed er (...) mere end forestillinger og idéstrukturer. Disse forestillinger indgår som integrerede elementer i menneskers handlingsrettede sociale videnslager, og stærke følelsesmæssige oplevelser er ofte knyttet til dem. Menneskers holdninger og værdier kommer således også til udtryk i deres historie- og tidsbevidsthed. Man bør derfor holde sig for øje, at dette forskningsfelt er komplekst og vanskeligt, fordi det omfatter både kundskab og oplevelse, forstand og følelse, erkendelse og fantasi.²¹

I 1984 blev den 2. nordiske konference for historiedidaktik afholdt i Tvärminne i Finland. Et af dens tre hovedtemaer var *Historisk bevidstheds- og identitetsdannelse*. Og konferencerapportens redaktører Sven Sødring Jensen og Henrik Skovgaard Nielsen begrundede valget af dette tema således:

Begreberne 'historisk bevidsthed' og 'historisk identitet' er for tiden genstand for intens interesse blandt såvel historikere som didaktikere og synes at kunne tilføre historiedidaktikkens teori og praksis nye dimensioner.²²

Historie i det 12-årige uddannelsesforløb

Særnummer af

HISTORIE OG SAMTIDSORIENTERING

og

NOTER

OM HISTORIE & UNDERVISNING

**Udgivet af Dansk Historielærerforening
og foreningen af gymnasie- og hf-lærere i historie**

Fravær 2

Begreberne 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed' spillede ingen rolle i fællesnummeret af *Historie og samtidssorientering* og *NOTER* fra 1979.

Midt i 80'erne blev 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed' gjort til den 'officielle' didaktiske terminologi ved Institut for historie og samfundsfag ved Danmarks Lærerhøjskole. De dukkede op i forskningsberetningen for 1984, hvori det hedder: "samfundsmæssig og historisk bevidsthed [er] et kernebegreb, der perspektiverer og integrerer forskning, udviklingsarbejde og undervisning i samtidsorientering og historie".²³ Store og løfterige ord må man bestemt sige.

'Historiebevidsthed' blev samtidig gjort til et nøglebegreb i den nye studieplan for det faglig-pædagogiske studium i historie, der blev udsendt i 1985. Selve indgangen til studiet blev herefter "en analyse af historiebevidsthedens dannelse og samfundsmæssige betingelser, dens former og funktioner".²⁴ Og historiedidaktik blev i studieplanen defineret som teorier om historiebevidsthedens dannelse.²⁵ Det var derfor aldeles oplagt, at instituttet gjorde 'historiebevidsthed og samfundsmæssig bevidsthed' til et af de centrale temaer på dets forskningsdag i november 1985.²⁶

Hverken 'historiebevidsthed' eller 'historisk bevidsthed' blev anvendt i den såkaldte Sorø-rapport om *De humanistiske fag i gymnasiet* fra 1985. Men et af den spillede en aldeles central rolle i *Historiefaget i gymnasiet* (1985) - det respons, som gymnasieskolens historielærere udarbejdede i anledning af denne rapport.²⁷

'Historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed' erobrede i løbet af første halvdel af 80'erne langsomt, men sikkert mere og mere terræn inden for det historiedidaktiske forsknings- og refleksionsfelt. Det er på denne baggrund fuldt forståeligt, at Sven Sødring i 1986 besluttede sig for at gøre 'historisk bevidsthed' til det teoretiske udgangspunkt for sin analyse af *Historie og fiktion. Historiske børneromaner i undervisningen*.²⁸

To år senere fulgte den første statslige anerkendelse af, at en ny terminologi havde vundet stadig mere indpas i dansk historiedidaktisk tænkning. Det skete i 1988 med udsendelse af bekendtgørelsen og vejledende retningslinier for *Historie med samfundskundskab* i gymnasieskolen. Heri hedder det:

Et af formålene med historieundervisningen er, "at eleverne udvikler deres historiske bevidsthed og evne til oplevelse af historie, får mulighed for at styrke deres identitet gennem kendskab til deres kulturbaggrund og får klarhed over deres

handlemuligheder". Dette indebærer, at hensynet til elevernes personlighedsudvikling må spille en central rolle i undervisningen. (...) historisk bevidsthed udvikles ikke alene gennem tilegnelse af viden og færdigheder. Man må også bygge på og appellere til elevernes medleven og engagement. Undervisningen må derfor rumme et oplevelsesaspekt, der dels kan virke igangsættende, dels på længere sigt fastholde elevernes lyst til at tilegne sig og bruge historiske erfaringer.²⁹

Efter gymnasiet og hf³⁰ fulgte seminarieområdet. Det skete i forbindelse med gennemførelsen af den ny lov om læreruddannelsen, der trådte i kraft i 1992. Termene 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed' har her fundet anvendelse såvel i det centralt fastlagte mål for liniefaget 'historie' som i flere af de lokalt udarbejdede studieordninger. Og hvad det sidste angår, gælder det både dem for liniefaget 'historie' og dem for fællesfaget 'historie/samfundsfag'. Målet for liniefaget er fastlagt i den udsendte bekendtgørelse. Her hedder det:

Målet er, at de studerende erhverver

- viden om og indsigt i historie og historiefagets egenart samt kendskab til fagets metode og teori og herigennem styrker deres historiske bevidsthed, (...).³¹

Lige som på gymnasieområdet understreges her fagets dannelsesfunktion. Den anvendte formulering kan tolkes som en påstand om, at videnskabsfaget 'historie' indtager en ganske særlig, privilegeret position, hvad angår dannelsen af historisk bevidsthed. Men det har nu ikke været meningen.³² Og sådan er teksten da heller ikke blevet udlagt, når den skulle omsættes til en studieordning ved de enkelte seminarier. Det fremgår eksempelvis af studieordningen fra Skårup Seminarium, hvor der stilles krav om:

Indsigt i historiedidaktik (...). Historiedidaktik i bred forstand fokuserer på historie både i og uden for skolen med historiebevidsthed som nøglebegreb. Samspillet mellem fortidsfortolkning, nutidsforståelse og fremtidsforventning. Perspektivet er

identitetsnær historieundervisning som led i de studerendes og elevernes personlige udvikling.³³

Og i kølvandet på seminarierne kom så endelig folkeskoleområdet. De nye didaktiske begreber opnåede i 1993 en officiel anerkendelse også i en folkeskolesammenhæng. Og ved den lejlighed blev der lagt op til en ganske vidtgående nytænkning omkring folkeskolens historieundervisning. Det skete i forbindelse med udarbejdelsen af et supplement til *Historie 84*. I supplementet *Historie og edb* (1993) gøres der indledningsvis status over de foregående års ændringer i historieundervisningens praksis såvel som dens teori. Og det fremhæves her:

Historisk bevidsthed er ikke kun et spørgsmål om at 'vide' noget om historie, men også et spørgsmål om at forstå, at vi 'er' historie. Og det er kendetegnende for menneskers historiske bevidsthed, at den omfatter fortid, nutid og fremtid, fortolkningen af fortiden - forståelsen af nutiden og forventningen til fremtiden. Historisk bevidsthed er således bevidstheden om, at vi som enkeltindivider og som gruppe er såvel historieskabte som historieskabende.³⁴

I dag står 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed' som historiedidaktikkens nye udgangspunkt. Begrebernes entre på den historiedidaktiske scene har formet sig som en yderst langsom og langtrukken affære. Men den ommøblering af scenen, som de har afstedkommet, har ikke ført større konflikter eller sammenstød med sig. Kun på det allerseneste har enkelte historiedidaktikere begyndt at råbe vagt i gevær og indledt en modoffensiv med det formål at forsvare 'historie' som et kundskabsfag i skolen.³⁵

Begrebsdefinition og sprogkonvention

I lyset af de stedfundne ændringer trænger flere spørgsmål sig på: (i) hvad skal der egentlig forstås ved 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed?', (ii) betyder de to termer det samme eller noget forskelligt? og (iii) er danske historiedidaktikere enige om, hvordan begreberne skal defineres og bruges?

Først fra 80'ernes begyndelse kan man finde egentlige forsøg på at bearbejde og definere de nye begreber. Men selv efter at en

begrebsbearbejdning var kommet godt i gang, blev der ikke skabt fodslag i den historiedidaktiske sprogbrug. På et vigtigt punkt er der dog blevet opnået bred enighed.

Alle er enige om, at 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed' er noget andet og mere end historisk viden eller kundskab. Det er ikke alene en form for erkendelse, men indbefatter tillige former for menneskelig identitet. Der indgår således en personlig-eksistentiel dimension i enhver historiebevidsthed.

Gymnasiebekendtgørelsen om *Historie med samfundskundskab* gør derfor så meget ud af at understrege, at "hensynet til elevernes personlighedsudvikling" må stå helt centralt i historieundervisningen.³⁶ Og derfor fremhæves det også ofte, at dannelsen af 'historisk bevidsthed' fordrer oplevelse og indlevelse, medleven og engagement. Her er i øvrigt det punkt, hvor det bliver klart og forståeligt, hvorfor historiedidaktikere etablerer en sammenhæng mellem menneskers historiebevidsthed og deres handlinger - altså en kobling mellem at være historieskabt og historieskabende.³⁷

Historiedidaktikere har derimod ikke været enige, når det drejer sig om spørgsmålet: betyder 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed' det samme eller noget (delvis) forskelligt? Mange har anvendt termene i flæng og har dermed i praksis brugt dem synonymt. Enkelte har imidlertid forsøgt at indføre en skelnen mellem betydningsindholdet af de to begreber.

Da Sødning i 1981 begyndte at gøre 'historisk bevidsthed' til et af sine didaktiske nøglebegreber, overtog han den definition, som den vesttyske historiedidaktiker Karl-Ernst Jeismann har udarbejdet. Den blev taget fra hans bidrag til *Handbuch der Geschichtsdidaktik* (1979), hvor 'historisk bevidsthed' - i Sødning's oversættelse - blev defineret som:

den bestandigt nærværende vished om, at mennesket og alle de samfundsindretninger og former for samliv, det har etableret, eksisterer i tid, at de altså har en oprindelse og en fremtid og at de ikke er udtryk for noget, der er stabilt, uforanderligt og uden forudsætninger.³⁸

Denne definition kan give anledning til et par bemærkninger. Det er for det første værd at bemærke, at det citerede er Jeismann's definition af, hvad der på tysk benævnes 'Geschichtsbewusst-

sein' - et ord, som det er mest oplagt at oversætte til dansk som 'historiebevidsthed'. Sødring skelnede da heller ikke i praksis mellem 'historisk bevidsthed' og 'historiebevidsthed'. For det andet er det den hermeneutiske eller historistiske forståelse af 'historisk bevidsthed', der udgør kernen i Jeismanns formulering. Hele eftertrykket er lagt på de historiske begivenheders engangskarakter, og i denne tradition er 'historisk bevidsthed' det samme som 'historicitet'. Derfor pegede Bernard Eric Jensen ved metodekonferencen i 1983 på behovet for en begrebslig skelnen på dette område:

historiebevidsthed [skal] forstås sammenhængen mellem menneskers fortidsfortolkning, samtidsforståelse og fremtidsperspektiver. En sådan definition implicerer også, at stilstands- og uforanderlighedsoplevelser må betragtes som former for historiebevidsthed. Det er derfor nødvendigt at skelne mellem 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed', da sidstnævnte netop kendetegnes ved en bevidsthed om, at forandringer er uomgængelige, og dermed implicerer en eller anden form for bevidsthed om menneskets egen historicitet. 'Historisk bevidsthed' er kun en undergruppe under det mere almene begreb 'historiebevidsthed', om end en særdeles vigtig undergruppe.³⁹

Også på et andet vigtigt punkt har ikke været konsensus blandt historiedidaktikere. Forskellen i opfattelse drejer sig her om, hvor relativt snævert (eksklusivt) eller bredt (inklusivt) begreberne skal forstås - altså deres omfang.

En af de centrale pointer i Sødrings artikel om *Historiesyn og historisk bevidsthedsdannelse* (1983) er, at historisk bevidsthed dannes "utallige steder i tilværelsen". Som eksempler herpå nævnes tegneserier, radio, tv og historiske romaner. Det blev fremhævet for at understrege, at historie både som videnskabs- og som skolefag blot er at opfatte som "et specialtilfælde af historisk bevidsthedsproduktion".⁴⁰ Hos Sødring bruges 'historisk bevidsthed' således som et meget bredt og inklusivt begreb. Det bruges til at indkredse og omfatte al historisk bevidsthedsproduktion.

En væsentlig del af denne bredde mangler hos Ebbe Kühle. Det fremgår af den måde, han bruger begrebet i *Historisk bevidsthed*

som *undervisningsmål* (1985). Han argumenterer her for følgende synspunkt:

Historisk bevidsthed er ikke nødvendigvis det samme som historisk interesse - forstået som interesse for fortidige forhold, og de foregående års vækstkurver for salg af historisk litteratur og TV-serier kan derfor ikke automatisk tolkes som et udtryk for voksende historisk bevidsthed. Snarere dækker historiebølgen et voksende behov for underholdning, spænding, eksotiske oplevelser og er altså lidt firkantet sagt udtryk for virkelighedsflugt snarere end virkelighedssøgen.⁴¹

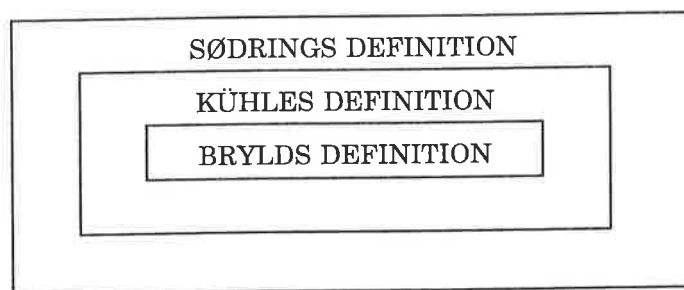
Kühle arbejder - til forskel fra Sødring - med et kvalitativt krav, der skal honoreres, førend det er berettiget at tale om 'historisk bevidsthed'. Indholdet af dette kvalitative krav angives gennem modstillingen af to holdninger: virkelighedsflugt kontra virkelighedssøgen. Også eksemplerne viser forskellen i sprogbrugen. Hvor Sødring betragter historiske romaner og tv-serier som eksempler på 'historisk bevidsthed', opfatter Kühle dem som eksempler på det modsatte, altså som forsøg på at bruge fortiden til virkelighedsflugt.

En noget anden sprogbrug finder man hos Carl-Johan Bryld. I 1985 kommenterede han Sorø-rapporten om *De humanistiske fag i gymnasiet* i sin egenskab af formand for Foreningen af gymnasie- og hf-lærere i historie. Det er således foreningens opfattelse af målsætningen for historiefaget i gymnasiet, som fremlægges her:

Det er et særkende for faget historie, at det både er et humanistisk og et samfundsvidenskabeligt fag. Det er et humanistisk fag, eftersom det beskæftiger sig med menneskers liv, tænkning og traditioner. Det er et samfundsvidenskabeligt fag, fordi det beskriver og forklarer samfundsstrukturer, samfundsforhold og samfundsforandringer. Ud fra denne position er det fagets opgave at skabe en helhedsforståelse af menneskers liv i samfund, en forståelse, der også involverer det erkendende subjekt. En sådan helhedsforståelse kan man betegne som 'historisk bevidsthed'.⁴²

Bryld sætter her lighedstegn mellem 'historisk bevidsthed' og 'helhedsforståelse'. Dette er et andet og mere vidtgående kvalitativt krav end det hos Kühle, hvor en historisk interesse blot skal være præget af virkelighedssøgen frem for virkelighedsflugt for at gøre sig fortjent til betegnelsen 'historisk bevidsthed'.

Sødring, Kühle og Bryld anvender alle termen 'historisk bevidsthed', men der er betydelige forskelle i, hvorledes de forstår og definerer termen. Forskellene vedrører først og fremmest, hvad begrebet refererer til, altså dets omfang (denotation). Deres begrebsbestemmelser er dog ikke uden videre i strid med hinanden, altså uforenelige. Hos Bryld er begrebets omfang kun en delmængde af Kühles begreb, der igen kun er en delmængde af det omfang, som begrebet har hos Sødring.

Historisk bevidsthed: forskelle i begrebets omfang

De indkredsede forskelle i historiedidaktisk sprogbrug kan let skabe forvirring. Skal dette undgås, er der behov for en fælles sprogkonvention. Der kan derfor være behov for at spørge: kan begreberne 'historiebevidsthed', 'historisk bevidsthed' og 'historiesyn' defineres i forhold til hinanden på en rimelig og hensigtsmæssig måde?

Det er vigtigt - som jeg ser det - at fastholde en af de mest centrale pointer hos Sødring. Der er brug for et overordnet begreb, der kan omfatte ikke alene bevidsthedsdannelsen i videnskabs- og skolefaget 'historie', men også alle andre former for historisk bevidsthedsdannelse. Her vil jeg foreslå, at termen 'historiebevidsthed' anvendes. Dette overordnede begreb kan da defineres som: enhver bevidsthed om procesforholdet mellem fortid, nutid og fremtid, altså hele samspillet mellem menneskers fortidsfortolkning, samtidsforståelse og fremtidsforventning.

Fire forhold skal fremhæves i forbindelse med denne definition:

- For det første lægger den op til et klart og gennemført brud med den positivistiske tendens til at sætte lighedstegn mellem 'historie' og 'fortid'. I stedet bruges 'historie' som en art samlebetegnelse for de sociale processer, i hvilke mennesker lever og virker.
- For det andet må det understreges, at nævnte samspil kan gå begge veje. Personers/gruppers fortidsfortolkning kan præge deres samtidsforståelse såvel som deres fremtidsforventninger. Men det omvendte kan også være tilfældet, d.v.s. at fremtidsforventninger påvirker personers/gruppers samtidsanalyse og fortidsfortolkning.
- For det tredje er der ikke i selve definitionen sagt noget om, hvorledes procesforholdet mellem fortid, nutid og fremtid specifikt kan/skal forstås. Og det er en pointe. Der er således ikke i selve definitionen taget stilling til, om forholdet mellem fortid, nutid og fremtid bliver forstået som værende kendetegnet ved især det konstante og uforanderlige eller ved det variable og foranderlige.
- For det fjerde er der heller ikke i selve definitionen taget stilling til, hvor bearbejdet og artikuleret en historiebevidsthed er. Også det er en pointe. Den indbefatter således både de former for historiebevidsthed, der har karakter af noget taget-for-givet og derfor ofte er diffust artikuleret, og de former, der er blevet bearbejdet, gennemreflekteret og præcist artikuleret.⁴³

I nogle former for historiebevidsthed kan det fremherskende moment være det konstante og uforanderlige. En sådan bevidsthed kommer fx. til udtryk i ordsprogsagtige formuleringer som: 'der er intet nyt under solen' eller 'sådan gør mennesker nu en gang altid'. Samme grundmønster findes også i mere komplekse og raffinerede udgaver. Forholdet mellem fortid, nutid og fremtid bliver da forstået som en gentagelse eller et kredsløb.

Men det dominerende moment kan også være en bevidsthed om, at forholdet mellem fortid, nutid og fremtid er kendetegnet ved spring, brud og dybtgående kvalitative forandringer. En sådan bevidsthed er - mig bekendt - først begyndt at slå igennem i nyere tid, dvs. siden 1700-tallet. Og det er i dag en almindelig antagelse, at denne form for bevidsthed er blevet den fremherskende i vor tid. Det kan derfor være hensigtsmæssigt at reservere termen 'historisk bevidsthed' som en betegnelse for denne moderne form for historiebevidsthed.

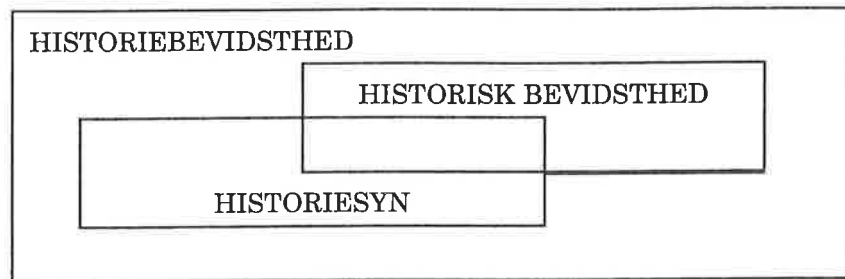
Hvad 'historiesyn' angår, så er det - for mig at se - mest hensigtsmæssigt kun at anvende denne term i forbindelse med en rimeligt gennemarbejdet og -struktureret historiebevidsthed. Den skal med andre ord reserveres til de mere gennemarbejdede og artikulerede former for historiebevidsthed - altså hvor der tale om en egentlig historieopfattelse. Det kan her være værd at nævne, at det -sociologisk set - snarere synes at være undtagelsen end reglen, at mennesker har et historiesyn. Og hertil kan føjes, at langt fra alle 'professionelle': faghistorikere, historiedidaktikere og historielærere har et egentligt historiesyn. Begrebet 'historiesyn' må i øvrigt ikke knyttes alt for tæt eller entydigt til 'historisk bevidsthed', idet der findes såvel 'før-moderne' som 'moderne' helhedsopfattelser.

Mit forslag til begrebsdefinition og sprogkonvention bliver derfor:

HISTORIEBEVIDSTHED = bevidsthed om procesforholdet mellem fortid, nutid og fremtid, d.v.s. FORTIDSFORTOLKNING <-----> SAMTIDSFORSTÅELSE <-----> FREMTIDSFORVENTNING

HISTORISK BEVIDSTHED = enhver historiebevidsthed, hvori bevidstheden om forandringers uundgåelighed er det dominerende moment, d.v.s. = HISTORICITET

HISTORIESYN = en gennemarbejdet og -struktureret historiebevidsthed, d.v.s. = HELHEDSOPFATTELSE

Forslag til historiedidaktisk sprogkonvention

Ny ramme og udfordring

Men eet er sproglige konventioner, noget andet hvad de kan bruges til. Der må derfor spørges: hvad kan opnås ved at gøre 'historiebevidsthed' til historiedidaktikkens nye nøglebegreb? Og skal der være tale om gevinster eller - endnu mere bastant - om fremskridt, må der arbejdes med et sammenligningspunkt. For der må være tale om gevinster eller fremskridt i forhold til noget.

I en 'traditionel' dansk historiedidaktik er de centrale begreber: (i) historieundervisning/historieundervisningens teori, (ii) fagligt begrundede opfattelser/faglige synsvinkler/historiesyn og (iii) historie som videnskabs- og skolefag. Når begreber som disse strukturerer historiedidaktikernes tilgang og tænkning, så gør de det på en ganske bestemt måde. De lægger nemlig alle op til en meget institutionsorienterede analyse- og tænkemåde. Skolens historieundervisning er her ikke alene historiedidaktikkens kerne og centrum; den kommer på det nærmest til at udgøre hele det historiedidaktiske univers.

En sådan institutionsfiksering er berettiget i den udstrækning, at skolens historieundervisning er den dominerende eller i hvert fald en af de mest fremherskende former for historieformidling i nutidens samfund. Men efter hvad jeg ved, gives der ikke empiriske belæg for at formode, at skolens historieundervisning udgør et sådant kraftcenter, når det drejer sig om historiebevidsthedens dannelse blandt vor tids børn og unge. Snarere synes det modsatte at være tilfældet. Børn og unges historiebevidsthed dannes og bruges, omformes og nedbrydes i mange andre sociale sammenhænge. Og så er den nævnte institutionsfiksering ikke alene uberegtiget. Den bliver ligefrem modproduktiv: den hæmmer snarere

end fremmer det historiedidaktiske forsknings- og refleksionsarbejde.

En af de forskere, der har sat sig for at undersøge, hvorledes 'historie' produceres og anvendes uden for skolen, er den tyske historiedidaktiker Rolf Schörken. Resultaterne af hans undersøgelser er bl.a. blevet offentliggjort i bogen *Geschichte in der Alltagswelt. Wie uns Geschichte begegnet und was wir mit ihr machen* fra 1981 og i artiklen *Organisiertes und nichtorganisiertes Lernen von Geschichte* fra 1984. I indledningen til sidstnævnte antyder han, hvorfor historiedidaktikken har brug for et begreb som 'historiebevidsthed'. Han skriver her:

In der Geschichtsdidaktik weiss man vom organisierten Lernen viel, von nichtorganisierten Lernen wenig und von Verhältnis beider zueinander fast nichts. Der Grund dafür liegt einfach darin, dass erst mit der didaktischen Wendung zum Geschichtsbewusstsein in der Gesellschaft die nichtorganisierten Lernformen und -gelegenheiten für die Geschichtsdidaktik interessant wurden. Bis dahin war Geschichtsdidaktik so gut wie ausschliesslich für den Geschichtsunterricht als der 'klassischen' Form organisierten Lernens ausgerichtet.⁴⁴

En 'traditionel' historiedidaktik lægger op til en meget institutionsorienteret tænkemåde. Skal denne institutionsfiksering overvindes, har historiedidaktikken brug for et nyt udgangspunkt og andre nøglebegreber end de traditionelle.

Tages der afsæt i begrebet 'historiebevidsthed', rettes opmærksomheden mod det forhold, at såvel skole- som videnskabsfaget blot er to blandt mange former for historieproduktion og -formidling i vort samfund. Det betyder selvfølgelig ikke, at begreber som 'historieundervisning', 'historiesyn' eller 'skole- og videnskabsfag' dermed helt kan opgives eller skrottes i en historiedidaktisk sammenhæng. Men det betyder, at skole- og videnskabsfaget 'historie' skal ses i en bred og fler-dimensionel sammenhæng. Og den opgave må tackles, hvis vi vil forstå, hvorledes historiebevidsthed dannes, omformes og bruges af vor tids børn og unge.

Har man først erkendt det grundforhold, at historiebevidsthed dannes og bruges, omformes og nedbrydes i mange andre sociale

Rolf Schörken Geschichte in der Alltagswelt

Wie uns Geschichte begegnet und
was wir mit ihr machen

**Geschichte im
historischen
Sachbuch**

**Die arrangierte
Geschichte
der Literaten**

**Ist die
Biographie
aus der
Talsohle?**

**Geschichte als
touristisches
Erlebnis**

**Geschichte als
erlebtes
Leben**

**Geschichte als
politische und
soziale Selbst-
versicherung**

**Geschichte als
Schmuckstück
und Ritual**

**Wie macht man Geschichte
interessant?**

**Geschichte, vom Bild her
gedacht**

Gibt es „Geschichtsbedürfnisse?“

**Veränderungen der
Geschichtsvermittlung**

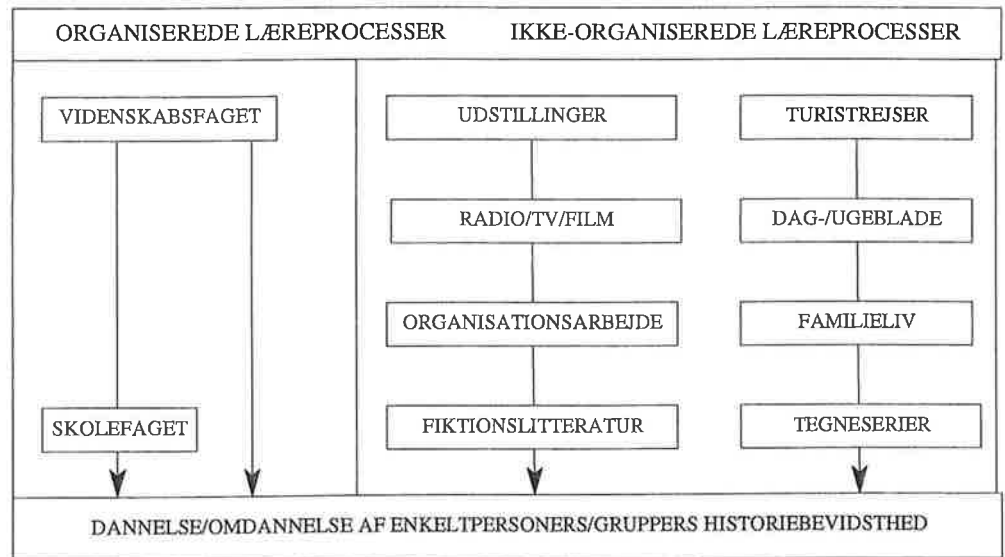

-Klett-Cotta-

Nærvær 1

Inspirationen til at bruge begreberne 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed' kom fra vesttysk historiedidaktik - bl.a. fra Rolf Schörkens skrifter.

sammenhænge end skole- og videnskabsfaget, så melder en række spørgsmål sig - fx. (i) hvilke andre produktionssteder findes der?, (ii) hvilke kendetegn har de?, (iii) hvordan er de organiseret? og (iv) hvilken værdi/betydning har de 'alternative' former for historiebevidsthed?, og (v) hvad er forholdet mellem de 'etablerede' og de 'alternative' former for historiebevidsthed?

Historiebevidsthedens produktionssteder

Schörkens model for at tænke om historiebevidsthedens dannelse og funktioner i og uden for skolen

Rolf Schörken har forsøgt at tackle og bearbejde dette problemkompleks. Han har gjort det ved at indføre en skelnen mellem organiserede og ikke-organiserede historiske læreprocesser. Og hans udgangspunkt er:

Was wir geschichtliche Bildung nennen, ist ein Mischprodukt von organisierter und nichtorganisierter, intentionaler und nichtintentionaler, systematischer und unsystematischer Beschäftigung mit der Geschichte.⁴⁵

Schörken giver en række eksempler på en ikke-organiseret beskæftigelse med historie: udstillinger, radio og tv, turistrejser, historiske romaner, organisationsarbejde osv. Han søger også at indkredse de positive såvel som de negative kendetegn ved de ikke-organiserede læreprocesser.

På plussiden nævner han, at den ikke-organiserede beskæftigelse med historie normalt er frivillig, subjektstyret og livslang, er bundet til lystfølelser og virker subjektiv meningsfuld. Og derfor er den enkelte som oftest også rimelig åben og modtagelig for 'resultaterne' af en ikke-organiseret læreproces. På minussiden peger han på, at der tale om en 'tilfældig' og uforpligtende form for læring, at det let kan blive til den 'rene underholdning', og at der vil mangle såvel dybde som fuldstændighed i det, man lærer.

Det er ikke videre vanskeligt at gætte, hvilken konklusion Schörken når frem til om forholdet mellem den organiserede og ikke-organiserede beskæftigelse med historie. Den er: kun faget skaber orden og sammenhæng i den historiske lærdom, kun skolen er i stand til at sikre system og fuldstændighed i læreprocesserne. Og derfor kan Schörkens analyse selvfølgelig bruges, når der bliver behov for at kunne legitimere værdien af 'historie' i skolen.⁴⁶

Inden Schörkens tilgang og tænkning godtages af historielærere og -didaktikere, kan der være grund til at stoppe op og overveje hans udgangspunkt og præmisser. Der må spørges: er analysens udgangspunkt og præmisser velbegrundede? Eller: skal de snarere ses som en faglig fordom? Og videre: med hvilken ret placerer Schörken de organiserede læreprocesser i skolen og de ikke-organiserede uden for skolen?

Jeg er ikke i tvivl om, at der foregår organiserede historiske læreprocesser i både folke- og gymnasieskolen. Men jeg er til gengæld også temmelig sikker på, at en hel del elever slet ikke oplever deres historieundervisning som en videre velorganiseret og meningsfuld læreproces. Og der kan formentlig også findes eksempler på organiserede læreprocesser inden for de 'alternative' former for historiebevidsthed. I hvert fald findes der ikke empirisk belæg for at betragte skolens historieundervisning som et særligt velfungerende og privilegeret lærested. Allerede i begyndelsen af 60'erne påpegede Waltraut Küppers det forhold:

Wir hatten beobachtet, dass der unterschiedliche Kenntnis- und Interessenstand zwischen Schülern mit fortlaufendem Geschichtsunterricht und solchen, die durch widrige Umstände nur wenige oder gar keinem Geschichtsunterricht erhalten hatten, erstaunlich gering war.⁴⁷

Midt i 80'erne søgte Sven Sødring at sammenfatte resultaterne af foreliggende empiriske undersøgelser af skolens historieundervisning. Det skete i forbindelse med udarbejdelsen af bogen om *Historie og fiktion* (1986/90). Og selv om han her givetvis satte sagen på spidsen, må det ikke glemmes, at det væsentlige i udsagnet for så vidt er rigtigt nok.

Det er en velkendt sag, at indlæring uden mening og sammenhæng er ineffektiv. Det er derfor ganske forståeligt og logisk, at alle undersøgelser over den historiebogbaserede undervisning viser, at den ingen effekt har. Efter at have deltaget i undervisningen i en kortere eller længere årrække véd eleverne ikke noget, og de kan ikke noget, som kan henføres til den undervisning, de har deltaget i.⁴⁸

Det er Schörkens klare fortjeneste, at han som en af de første har påbegyndt en udforskning af de mangfoldige former for historiebevidsthed, der findes uden for skolens murer. Men hans tilgang er bestemt ikke uden mangler og begrænsninger. Problemet med Schörkens analyse er ikke kun, at han rimelig ukritisk går ud fra, at skolens historieundervisning er en organiseret læreproces - altså et godt og privilegeret lærested. Et andet væsentligt problem er, at han slet ikke har taget de kriterier, han anvender, når et godt og privilegeret lærested for historie skal identificeres, op til kritisk genovervejelse. Og derved undgår han at skulle tackle en af de største udfordringer, som indførelsen af begreberne 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed' fører med sig.

Når Schörken analyserer og vurderer de ikke-organiserede historiske læreprocesser, så sker det i lyset af faghistoriens værdier og normer. Det er det, han gør, når han fx. behandler den historiske roman. Og derfor kan han med tilslutning citere Alfred Döblins flotte og skarpe formulering: "Der historische Roman ist erstens ein Roman und zweitens keine Historie".⁴⁹ Men her kan

Nærvær 2

Sven Sødring Jensens *Historie og Fiktion*, 1990 er den første danske historie-didaktiske bog, hvori 'historisk bevidsthed' er nøglebegrebet og omdrejningspunktet.

man spørge: er det nu også rimeligt at anvende faghistorien som norm og målestok, når de 'alternative' former for historiebevidsthed skal analyseres og vurderes? Folk fra andre fag er i hvert fald langt fra overbeviste om, at en faghistorisk tænke måde og fremstillingsform er bedre end en ikke-faglig. Her har Per Søby Kristensen peget på, at:

Historisk bevidsthed etableres gennem strukturer der ikke blot minder om digtningens, men som er digtningens. Den etableres som den enkeltes sætten sig selv og sin samtid i relation til fortiden. (...) Fiktionen er derfor ofte et bedre middel end den videnskabelige afhandling til såvel at opfange som at videregive historisk bevidsthed.⁵⁰

Jeg skal ikke her gå ind på en afvejning af kvaliteter og mangler i henholdsvis en digterisk og en faghistorisk fremstillingsform.⁵¹ Spørgsmålet er kun taget op her for at antyde, at Schörkens udgangsposition muligvis er en faghistorisk fordom - altså en ubegrundet antagelse om, at det alene er faghistorikere, historiedidaktikere og historielærere, der ved, hvad 'historie' egentlig er for noget.

Begreberne 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed' er givetvis et par nye slagkraftige modeord. Men de er meget mere end det. Som jeg ser det, lægger de op til en omkalfatring af hele historiedidaktikken. 'Historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed' sprænger ikke alene dens hidtidige ramme, men fordrer samtidig etableringen af en ny og anden ramme. De gør dette ved at rette vor opmærksomhed mod et vigtigt dobbeltforhold. Historielærere, historiedidaktikere og faghistorikere har hverken monopol på det at danne historiebevidsthed eller monopol på at opstille en målestok for en kvalitetsvurdering af de mangfoldige former for historiebevidsthed, der findes både i og uden for skolen.

NOTER

1. I en teologisk og hermeneutisk sammenhæng kan begreberne givetvis føres længere tilbage. Jørgen K. Bukdahl brugte fx. begrebet 'historisk bevidsthed' i sin introduktion til H.-G. Gadamer's *Wahrheit und Methode* (1960) i *Kritik*, nr. 4, 1967. Artiklen "En filosofisk hermeneutik" er genoptrykt i Jørgen K. Bukdahl, *Kritiske tolkninger. Videnskabsteoretiske essays*, 1980.
2. Trykt i *Tidehverv*, 46.årg., 1972, s.91-98.
3. Sst., s.96.
4. H.C. Wind, *Filosofisk hermeneutik*, 1976, s.181.
5. Trykt i *Historisk Tidsskrift*, bd. 77, 1977, s.115-34.
6. Diskussionen i Flensborg blev refereret og kommenteret af Børge Outze i en leder i *Information* d. 27.1.73 - og lederen blev optrykt i *Historie & Samtidsorientering*, 12. årg., 1973, s.333-35.
7. Foredraget blev i en lettere redigeret udgave trykt under titlen "Noget om historiebevidsthed i Danmark" i *Historie & Samtidsorientering*, 13. årg., 1974, s.340-56 og i sin oprindelige form i *Linier i dansk historieskrivning i nyere tid (ca. 1890-1950)*, 1976, s. 74-91.
8. *Linier i dansk historieskrivning i nyere tid (ca. 1890-1950)*, 1976, s. 74.
9. Sst., s. 91.
10. Trykt i *Historie & Samtidsorientering*, 13.årg., 1974, s.440-44.
11. Trykt i *Gymnasiet og faget historie (= Den jyske historiker, nr.5)*, 1975, s. 35-66.

12. Jf. "Historieundervisning for det klasseløse samfund", *De vejledende læseplaner*, (= særnummer af *Historie & Samtidsorientering*, 15.årg.), 1976, s.20-25.
13. Trykt i *Aktuellt för historieläraren*, nr. 3-4, 1977, s.7-11. I artiklen "For en forståelig historie" i *Noter om historie og undervisning*, nr. 54, 1978, s.2-8 uddybede Anders Bøgh sit synspunkt således: "kritisk analyse og stillingtagen til samfundsproblemer kræver et kendskab til samfund, som er principielt anderledes end det nuværende, en ophævelse af den forudforestilling, som er udgangspunktet for alle mennesker: at det givne er det eneste tænkelige; m.a.o det, som man kan kalde en historisk bevidsthed." Begge artikler er optrykt i Niels Christensen m.fl. (udg.), *Tradition, opbrud og formidling*, 1978.
14. *Historievidenskab*, nr. 15, 1978, s.41.
15. Trykt i Niels Christensen m.fl. (udg.), *Tradition, opbrud og formidling*, (= Særtryk nr. 1 *Den jyske historiker*), 1978, s.331-42. For opbrudstendensen se også Uffe Østergårds indledning.
16. Sst., s.338.
17. Det er dog værd at bemærke, at begrebet 'historisk bevidsthed' fandt anvendelse i undervisningsvejledningen for danskfaget - jf. Undervisningsministeriet, *Dansk 84*, 1984, s.57. Forklaringen på dette forhold er enkel: begreberne 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed' blev i 70'erne ofte brugt af danskfolk i deres overvejelser over forholdet mellem dansk og historie. Og som et appendiks til den fremlagte begrebshistorie skal et eksempel fra "Litteratur og historie. Redaktionens forord" føjes til: "Vi er selv historie. Historie er ikke noget der befinder sig udenfor os som en definitiv, afsluttet størrelse, uanset hvor fjern både fortid og fremtid kan forekomme at være. Historie er heller ikke bare en blandt flere betingelser, som det gælder at frigøre sig fra, for så vidt muligt at leve på sine egne betingelser. Hvad enten vi vil det eller ej, er vi ikke blot historie, vi er også en del af betingelserne for, hvordan den fremtidige historie former sig - hvor

beskedne mulighederne for at gribe ind i fremtidens udformning også er. (...) Og i kraft af denne tematisering er selvbevidstheden blevet konkret - historiebevidsthed. At vi selv er historie vil på den ene side sige, at vi lever i en samfundsmæssig sammenhæng, der har en forhistorie, men på den anden side også at vi har del i, hvordan dens videre historie former sig." Poul Behrendt m.fl. (udg.), *Litteratur og historie*, (= særnummer af *Kultur & Klasse* og *Kritik*), 1979, s.8-9.

18. "Historisk bevidsthed", *Historie & Samtidsorientering*, 20. årg., 1981, s.161-67.
19. *Kvan*, 3.årg., nr.7, 1983, s.18-28.
20. Konferencebidragene er trykt i *Studier i historisk metode*, bd. 18, 1985.
21. Sst., s.40.
22. "Indledning", *Historiedidaktik i Norden*, bd. 2, 1985, s.9.
23. Danmarks Lærerhøjskole, *Forskningsberetning 1984*, 1985, s.157.
24. *Studieplan for den faglig-pædagogiske uddannelse i historie*, DLH, 1985, s.5.
25. Sst., s.13.
26. Jf. *Rapport fra forskningsdagen 29.november 1985*, (= *Nu og da*, nr. 3), 1986.
27. Carl-Johan Bryld, "Historiefaget i gymnasiet", *Noter om historie og undervisning*, nr. 85, 1985, s.17-18.
28. Sven Sødrings analyse blev først udgivet i 1990 - jf. *Historie og fiktion*, 1990, Forord & kap. I.1.
29. Undervisningsministeriet, *Historie med samfundskundskab. Bekendtgørelse og vejledende retningslinier*, 1988, s.266.

30. Hf-bekendtgørelsen er meget lig den for gymnasiet.
31. *Bekendtgørelse om uddannelse af lærere til folkeskolen*, 1992, s.13.
32. For overvejelserne bag den lidt kringlede formulering af fagmålet se Per Nytrup, "Historie i den ny læreruddannelse ved seminarierne og lærerseminariernes studieordninger", *Narratio*, nr. 22, 1993, s.47-60.
33. *Studieordning for Skårup Seminarium*, 1993, s.56-57.
34. Undervisningsministeriet, *Edb i folkeskolens fag - Historie og edb*, 1993, s.7.
35. Det drejer sig Per Kühlmanns to artikler: "Om centrale kundskaber og om oplevelser", *Narratio*, nr. 20, 1991, s.24-26 og "På jagt efter (en) god historie", *Historie & Samtid*, 1991, s.120-25. Kühlmann er blevet bakket op af Steen Just i "Hvorfor blev samtidsorientering aflivet? - om folkeskolens indholdsreform", *Uddannelse*, 1992, s.291-95. Og han er blev imødegået af Henning Brinckmann m.fl., "God historie - en etisk og rationel fordring. Provokation eller positivisme" og af Bernard Eric Jensen, "Historie: et dannelsesfag?", begge i *Historie & Samtid*, 1992, s.14-17 & s.37-42.
36. Undervisningsministeriet, *Historie med samfundskundskab*, 1989, s.266.
37. Forholdet mellem historisk bevidsthed og handling drøftes i Sven Sødring Jensen, *Historie og fiktion*, 1990, kap. I.1.
38. "Historisk bevidsthed", *Historie & Samtidsorientering*, 20. årg., 1981, s.163.
39. "Historie- og tidsbevidsthed som forskningsfelt: begrebsanalytiske og socialhistoriske overvejelser", *Studier i historisk metode*, bd. 18, 1985, s.43.

40. "Historiesyn og historisk bevidsthed", *Kvan*, 3.årg., nr.7, 1983, s.22-23.
41. "Historisk bevidsthed som undervisningsmål", *Historiedidaktik i Norden*, bd. 2, 1985, s.61.
42. "Historiefaget i gymnasiet", *Noter om historie og undervisning*, nr. 85, 1985, s. 17-8.
43. Jf. B.E. Jensen, "Historie- og tidsbevidsthed som forskningsfelt", *Studier i historisk metode*, bd. 18, 1985, s.39-76.
44. "Organisiertes und nichtorganisiertes Lernen von Geschichte", *Geschichtsdidaktik*, 1984, s.337.
45. Sst., s.338.
46. Og sådan er den da også blev brugt af fx. Henrik Skovgaard Nielsen, da indholdet af den nye bekendtgørelse for historie i gymnasieskolen skulle præsenteres - jf. hans kronik "Historien er fælles baggrund", *Politiken* d. 19.1.87.
47. W. Küppers, *Zur Psychologie des Geschichtsunterrichts. Eine Untersuchung über Geschichtswissen und Geschichtsverständnis bei Schülern*, 1961, s.61.
48. S. Sødning Jensen, *Historie og fiktion. Historiske børneromaner i undervisningen*, 1990, s. 57.
49. R. Schörken, *Geschichte in der Alltagswelt*, 1981, s.102.
50. "Sprogfærdighed og historisk bevidsthed", i Peter Olivarius m.fl. (udg.), *Historien i dansk*, (Dansklærerforeningen), 1978, s.161.
51. I en dansk sammenhæng er det især Sven Sødning Jensen, der har bearbejdet dette problemkompleks. For en kort oversigt over hans arbejde med dette spørgsmål se min efterskrift "Den historisk roman og nybruddet i historiedidaktikken" til hans bog *Historie og fiktion*, 1990.

HISTORIEDIDAKTISKE

SONDERINGER

BIND 1

BERNARD ERIC JENSEN

Institut for historie og samfundsfag
Danmarks Lærerhøjskole
1994